

De dood

Over: leven en dood: Cunningham, Kadare, Mortier, Mulisch, Paz, Roth, Tolstoj

Over: tijdelijkheid: Dekker

Over: verlies/rouwproces: Halbertal

Over: eschatologie: Wieseltier

Over: van waarde: Riemen

Het vooruitzicht van de dood speelt een grote rol in ons leven. Het is meer een somber dan een vreugdevol perspectief, omdat de dood meestal met lijden samengaat. Het raakt ook de zin van ons bestaan. Vandaar dat de dood een heleboel vragen oproept. Ik vond ze eens zo samengevat: Hoe kan er enige zin in ons leven zijn, als het leven eindigt met de dood? Hoe kan ons bestaan zinvol zijn, als er geen leven na de dood is, waarin volmaakte rechtvaardigheid zal heersen? Hoe kan het leven enige zin hebben, als alles wat het ons biedt uit een klein aantal miserabele aardse genoegens bestaat? De dood werpt zijn schaduw op de zin van het leven. Het lijkt wel, alsof ze de zin van het leven vanaf het allereerste moment ondermijnt (Koek G. 1993,147-148).

Michael Cunningham (1952) - De keerzijde van de vreugde

Sally, een van de hoofdfiguren in de roman 'De uren' wil graag met een cadeautje thuis komen voor haar vriendin Clarissa. Toch wil ze eigenlijk iets meer zeggen dan het lieve en het vertroostende.

Overpeinzing van Sally

'Wat ze wil zeggen heeft te maken met alle mensen die zijn doodgegaan; het heeft te maken met haar eigen gevoelens van bijzonder groot geluk en dreigend, afgrijselijk verlies. Als Clarissa iets overkomt, zal zij, Sally, verder leven, maar ze zal niet, zoals dat heet, overleven. Het zal niet goed met haar gaan. Wat ze wil zeggen heeft niet alleen met vreugde te maken, maar met het indringende, voortdurende verdriet dat de keerzijde van vreugde is. Ze kan de gedachte aan haar eigen dood wel verdragen, maar niet de gedachte aan Clarissa's dood. Deze liefde van hen, met haar vertrouwenwekkende huiselijkheid en ontspannen stiltes, haar duurzaamheid, heeft Sally direct verbonden met het mechanisme van de sterfelijkheid zelf. Nu is er een onvoorstelbaar verlies. Nu is er een snoer dat ze voortaan kan volgen, naar de ondergrondse van Upper East Side, tot morgen en de volgende dag en die daarna, helemaal tot het eind van haar leven en dat van Clarissa' (Cunningham M. 1999, 177).

Midas Dekker (1946) - Maar even

Alles vergaat, niets beklijft.

'Alles wat heel is moet stuk. Mijn horloge, de Tadj-Mahal, koningin Victoria. De Hondsbosse Zeewering, zelfs Zwartje. Heel zijn mag maar even. Heelheid is een uitzonderlijke toestand, zoals die van een verticaal bierviltje. Of die van mij. Vroeger was ik dood, nu ben ik er even en straks ga ik weer dood, maar dan voorgoed. Zo gaat het met alles. Eerst heb je niks; dan doet iets het een tel en dan is er weer niks. Niets beklijft. Gek genoeg valt daarmee wel te leven' (Dekker M. 1997, 57).

Moshe Halbertal (1958) - Het innerlijk proces van verlies

Halbertal analyseert het verlies van iemand die ons dierbaar is en het rouwproces dat dan plaats kan vinden.

Het rouwproces

'Wat is rouwverwerking? Wat is het innerlijk proces van verlies, dat door de

rouwgebruiken wordt afgetekend en vormgegeven? Freud beschouwde rouwverwerking zoals gezegd als een afscheid van het verdwenen object van het libido en het richten van het libido op een nieuw object. Mij lijkt dat we geen afscheid nemen van de overledene, maar dat we hem verinnerlijken. We blijven voortdurend in een intern gesprek met degenen die eens de wereld vulden. Rouw is niet bedoeld om de rouwende van de overledene te scheiden, maar om hem in staat te stellen zijn uitstoting uit de wereld te externaliseren tot aan zijn terugkeer naar die wereld. Volgens mij ligt in de droefenis en de pijn van het verlies geen echte catharsis besloten. De wond heelt, maar het litteken blijft diep. De overledene geeft ons geen antwoord meer, maar hij zit in ons, leeft als het ware voort in ons innerlijk. Onze nieuwe relaties, de andere liefdesobjecten, komen niet in de plaats van de overledene alsof er een 'wet van behoud van libido' bestaat. Je zou kunnen zeggen dat onze nieuwe relaties gaan meedoen aan dat gesprek; we nemen hen op in de kring van het gesprek met de overledene in ons binnenste [..]

Het trauma dat we met rouwverwerking te boven proberen te komen is ergens anders te localiseren, namelijk in onze verhouding tot de wereld die kil en afstandelijk is gebleven, die is blijven doordraaien alsof er niets is gebeurd, die niet reageerde op onze pijn en ons verlies niet deelde. Met het rouwritueel blijft ten minste de directe sociale omgeving stilstaan, al is het maar uit beleefdheid. Ze blijft stilstaan bij het verlies, kent het gewicht toe en geeft er een uitdrukking aan buiten het innerlijk bewustzijn, dat is ingeklapt. Rouw probeert ons opnieuw in de wereld te plaatsen na de primaire, brute ervaring van de teloorgang van onze band met die wereld' (Halbertal M. 2004, 134-135).

Ismail Kadare (1936) - Levend dood

'Het beroemde gezegde dat de levenden slechts doden zijn met verlof in dit leven' (Kadare I. 1993, 100).

Erwin Mortier (1965) - Het naakte uur

Een oude vrouw die de dood voelt naderen, kijkt naar het verschijnsel 'dood'.

'Ik wacht tot de dood in de voorwerpen aanbreekt, het naakte uur waarop de dingen ontbladeren en alles beenderig wordt en stom, niet bij machte zich te bekleden met de gewoontes of betekenissen waarmee we ze plegen te omhangen –alsof een kort moment van symbolieke gewichtloosheid optreedt wanneer de wereld zijn samenhang vergeet en God Zelf Zijn handen van de schepping aftrekt zodat alles huivert, oog in oog met zichzelf. Ik vraag me af: zou al wat we doen en laten ooit iets anders zijn dan de gemoduleerde ontreddering?' (Mortier E. 2008, 210).

Harry Mulisch (1927-2010) - De verkeerde kant van zijn dromen

Piet Meeuse bespreekt het thema 'Metamorfosen' in de werken van Harry Mulisch. In de 'Terugkomst' ziet Mulisch de metamorfose van de inpoldering.

Leven als ingepolderde dood

'De vader van wie in dit verhaal sprake is, werd dood aangetroffen in een roeiboot, buitendijks: 'hij moest rustig ingedommeld zijn en was wakker geworden aan de verkeerde kant van zijn dromen. Wie dat overkomt, is dood. De dromen laten hem niet

meer door; als een dijk staan ze tussen hem en het leven: de ingepolderde dood'. Het leven wordt dus omschreven als 'ingepolderde dood', en derhalve moet de zee de dood verbeelden, als een dreigende, ongetemde macht' (Mulisch H. in: Meeuse P. 1992, 252).

Octavio Paz (1914-1998) - Visies op de dood

In het hoofdstuk 'Allerzielen, Dag der doden' uit zijn boek 'De boog en de lier' filosofeert Paz over de verschillende visies op de dood, zoals die naar voren komen bij de oude Mexicanen, de Azteken, in het christendom en in de Moderne Tijd. Uit zijn kritiek op het moderne denken over de dood ontwikkelt hij zijn eigen visie op leven en sterven. De dood is een deel van onszelf.

Geen doorgangsfase meer

'Voor de Christen is de dood een overgang, een salto mortale tussen twee levens, het leven hier en in het hiernamaals; voor de Azteken was het de diepst gaande wijze van participeren in de voortdurende regeneratie van de creatieve krachten, die altijd bloot stonden aan het gevaar uit te doven als zij niet met bloed, het sacrale voedsel, gespijst werden. In beide systemen hadden leven en dood geen autonomie; het zijn de twee zijden van eenzelfde realiteit. Hun hele betekenis komt voort uit andere waarden, waardoor zij bepaald worden. Het zijn verwijzingen naar onzichtbare realiteiten.

De moderne dood heeft geen enkele betekenis die haar transcendeert of verwijst naar andere waarden. In bijna alle gevallen is zij niet meer dan het onvermijdelijke einde van een natuurlijk proces. In een wereld van feiten, is de dood één van de vele feiten. Maar daar het een onaangenaam feit is, een dat al onze opvattingen en de zin van ons leven zelf ter discussie stelt, probeert de filosofie van de vooruitgang (vooruitgang waarheen en waarvandaan) ons haar aanwezigheid te verbloemen. In de moderne wereld functioneert alles alsof de dood niet bestaat [...]

Maar de dood, niet meer als doorgangsfase, maar als de grote gapende muil die door niets gestild wordt, woont in alles wat we ondernemen [...].

Niemand denkt aan de dood, aan zijn eigen dood, zoals Rilke dat wilde, want niemand leeft een persoonlijk leven. De collectieve slachting is niets anders dan de vrucht van de collectivisering van het leven' (Paz O. 1990b, 105-106).

Leven is sterven

'Welnu, de dood staat niet buiten de mens, die is geen vreemd feit dat van buiten naar hem toekomt. Als men de dood beschouwt als een feit dat geen deel van onszelf vormt, dan is de stoïcijnse houding de enig mogelijke: zolang we leven, bestaat de dood niet voor ons; zodra hij bij ons binnendringt houden we op te bestaan: waarom hem dan vrezen en hem tot het centrum van ons denken te maken? Maar de dood is onscheidbaar van ons. Hij is niet buiten, hij is onszelf. Leven is sterven. En juist omdat de dood niet iets uiterlijks is, maar is inbegrepen in het leven, zodanig dat elk leven tegelijkertijd sterven is, daarom is hij niet iets negatiefs. De dood is geen gebrek van het menselijk leven; integendeel, hij maakt het volledig. Leven is verder gaan, vooruitgaan naar het onbekende en dit vooruitgaan is gaan naar de ontmoeting met onszelf. Daarom is leven een confrontatie met de dood. Niets is bevestigender dan deze confrontatie, dit voortdurend vanuit onszelf het vreemde tegemoet gaan. De dood is de leegte, de geopende ruimte, die de stap voorwaarts mogelijk maakt. Het leven komt neer op een weggegooid worden naar het sterven, maar dit sterven wordt slechts vervuld in en door het leven. Als geboren worden sterven impliceert, omvat het sterven ook het geboren worden; als geboren worden doordrenkt is van negativiteit, verkrijgt het sterven een

positieve kleuring omdat het geboren worden dat bepaalt. Men zegt dat we omringd zijn door de dood; kan men dan niet evenzeer zeggen dat we omringd zijn door het leven?’
(Paz O. 1984, 160-161).

Deelname

‘We hebben allemaal deel aan alles. Het zijn duikt op uit het niets. Eenzelfde ritme beweegt ons, eenzelfde stilte omgeeft ons. De voorwerpen zelf verkrijgen leven en zoals de Japanse dichter Buson het zo mooi zegt:

Voor de witte chysanten

Aarzelt de schaar

Een ogenblik

Dit ogenblik onthult de eenheid van het zijn. Alles is stil en alles is in beweging. De dood is niet iets aparts: het is, op een onzegbare wijze, het leven. De openbaring van onze nietigheid brengt ons tot de schepping van het zijn. Weggeworpen in het niets schept de mens zichzelf daar tegenover’ (Paz O. 1984, 164-165).

Rob Riemen (1962) - De moeite waard

In zijn voorwoord op het nummer van het tijdschrift Nexus over ‘De wereld van de Muzen’ spreekt Riemen over de ontstaansgeschiedenis van waarden, waarin de dood een beslissende rol speelt. Pas in het licht van de dood zoekt de mens naar het waardevolle in het leven.

Verzet tegen de dood en de vergetelheid

‘De ontstaansgeschiedenis van waarden begint met de dood. Bewust van de onvermijdelijkheid van de dood, zoekt de mens naar wat het leven de moeite waard maakt en wat daarvan blijft. Wat van het leven bewaard moet blijven. Zijn er onvergankelijkheden, door het leven gedragen, waarmee de macht van de dood wordt weerstaan?’

Dit wordt de maat in de zoektocht naar waarden: onvergankelijkheid. En zo ontdekt de mens dat de ware liefde sterk is als de dood; vertrouwt hij op de naam die niet wordt vergeten en de herinnering die blijft; zoekt hij de eeuwige schoonheid; weet hij van het ars longa, vita brevis; is er een geloof in de onsterfelijkheid van de ziel.

Waarden zijn allesbehalve starre voorschriften die door een ideologie of instituut kunnen worden opgelegd. Waarden zijn verzamelde levenservaring, wijsheid. Zij zijn het beste van het leven dat als een richtsnoer dient om onze eigen ervaringen te kunnen beproeven op wat wel of geen belang heeft. Zij vormen de kennis die ons ontvankelijk maakt voor wat ons omringt, en wat we meemaken leert waarden: de waarde te kennen of te ontkennen. En de kwaliteit van onze waarden – onze levenskwaliteit - kenmerkt zich door de mate van onvergankelijkheid; het verzet tegen de dood en de vergetelheid.

Daarom hebben de werken die blijven, kwaliteit. Al wat bij herhaling verveelt, heeft ons blijkbaar niets meer te zeggen; zwijgt, is dood. En de beminden die gestorven zijn, kunnen we niet vergeten. Zij blijven, in de opstanding van onze herinnering’ (Riemen R. 2000, 4-5).

Philip Roth (1933) - Opgelost in het niets

David Zuckerman zoekt zijn toevlucht in het isolement, maar raakt toch weer gevangen in een erotische relatie. Toch blijft de dood ook hier als achtergrond.

De dood en de muziek

‘Muziek, Vier letzte Lieder van Richard Strauss. Vanwege de diepgang die wordt bereikt,

niet door complexiteit, maar door helderheid en eenvoud. Vanwege de zuiverheid van het gevoel over dood en afscheid en verlies. Vanwege de lang uitgesponnen melodische lijn en de vrouwenstem die maar stijgt en stijgt. Vanwege de rust en beheersing en gratie en de intense schoonheid van dat stijgen. Vanwege de manieren waarop je in de reusachtige boog van het verdriet wordt meegesleept. De componist werpt alle maskers af en staat, tweeëntachtig jaar oud, naakt voor je. En je lost op in het niets' (Roth Ph. 2007, 124).

Lev Tolstoj (1828-1910) - Dé dood en mijn dood

Abstract over de dood praten is geen kunst, maar de eigen dood onder ogen zien is een moeilijk proces voor Iwan Iljitz.

Sterfelijk

'Het voorbeeld van syllogisme, dat hij uit de logica van Kiesewetter geleerd had: Kai is een mens, mensen zijn sterfelijk, dus is Kai sterfelijk, had hem zijn hele leven lang juist geschieden ten opzichte van Kai, maar helemaal niet van hemzelf. Kai was een mens, een mens in het algemeen, hij was altijd een wezen dat volkomen apart stond van alle andere...Zeker, Kai is sterfelijk, en het is heel normaal dat hij doodgaat - maar ik, Wanja, Iwan Iljitsj, met al mijn gevoelens, gedachten -dat is heel wat anders. Het kan niet, dat ik zou behoren te sterven. Dat zou al te verschrikkelijk zijn' (Tolstoj L. 1988, 60-61).

Leon Wieseltier (1952) - Kwetsbaarheid van het leven

Wieseltier heeft zich op vele manier met de dood bezig gehouden. In zijn boek 'Kaddisj' viert hij op joodse wijze het afscheidsritueel van zijn vader. Hij heeft ernstige kritiek op alle vormen van eschatologie.

Verzet tegen het verdriet

'En wat is het verdriet anders dan een overweldigende ervaring van de kwetsbaarheid van het leven? Zij (=je ouders) gaan dood, jij gaat dood. Het leven wordt niet minder breekbaar. Wat in de loop van de tijd verandert, is niet de breekbaarheid van het leven maar de macht die je zelf uitoefent over je gevoel van breekbaarheid van het leven. Langzaam maar zeker bereik je een standpunt vanwaar je verzet kunt bieden aan je verdriet, totdat je verdriet een gewoon deel van jezelf wordt. Het wordt niet uitgewist, het wordt overwonnen; en het wordt overwonnen wanneer het in zijn context is geplaatst. Context is een andere naam voor troost' (Wieseltier L. 1999, 630).

Herinnerd worden

'Het verschil tussen de levenden en de doden is het verschil tussen de herinnerden en de vergetenen. Leven, maar vergeten, of verwaarloosd, of ontkend: is dat niet een vorm van dood? En dood zijn, maar herinnerd worden, of bestudeerd, of gemist: is dat niet een vorm van leven? (Wieseltier L. 1999, 542-543).

Bizarre beelden van het hiernamaals

'Als je in een hiernamaals gelooft, mag je uiteraard tot aan de dood volharden in estheticisme, want je krijgt dan enkel een nieuwe wereld van verschijnselen te waarderen aangereikt. Maar dan heb je je met succes onttrokken aan de belangrijkste wezenstrek van verlies, namelijk de finaliteit ervan. Wat zo onverteerbaar is aan de bizarre beelden van het hiernamaals in alle religieuze tradities, is niet alleen het ontbreken van een basis in logica of feit, maar ook het totale misverstaan van het probleem dat ze hadden moeten oplossen. Als de dood niet echt dood is, dan is de dood ook niet echt interessant. Als verlies slechts tijdelijk is, is verdriet niet meer dan een soort balorigheid en gedragen we

ons als verwende apen. Maar de eschatologie is al vaak de spiritualiteit van verwende apen geweest, van mensen die wel de lusten van de eindigheid willen, maar niet de lasten. De eschatologie is de andere grote uitvlucht die ik hier wil betreuren. Met eschatologie bedoel ik het idee dat verlies het eerste stadium is in een verlossingsproces; niet een afsluiting maar een overgang, een noodzakelijke voorbereiding. De messias, weet u nog, komt immers met barensweeën. In het rijk der historie wordt verlossing altijd voorafgegaan door geweld – behalve natuurlijk dat in de feitelijke loop der gebeurtenissen de verlossing nooit echt komt, omdat zij door het geweld dat zij heette te rechtvaardigen, onmogelijk te rechtvaardigen is geworden. Goede mensen concluderen dat er geen winst valt te behalen uit een dergelijk verlies. En ook op het persoonlijk vlak gaat redding met verlies gepaard, met symbolisch geweld. Men sterft deze wereld af en wordt geboren in de volgende. Of men sterft zijn eigen zondige ik af en wordt herboren. Het wedergeboren individu is het individu dat de angst voor de dood heeft overwonnen door van de dood een metafoor te maken. Deze vernietiging boezemt geen vrees in. Hier is verlies een ideaal, een geheiligd voorspel tot nieuwheid [..]. En het wedergeboren individu is niet uitsluitend een religieus fenomeen. De seculiere geestdrift voor zelfuitvinding [..] is ook een formule voor wedergeboorte. In zowel de religieuze als de wereldlijke versie wordt een spel van schijn en werkelijkheid gespeeld: wat eruitziet als verlies is eigenlijk verandering; en verandering – zoals Amerikanen graag zeggen – is onze vriend. De Amerikaanse platitude draagt ons op ‘verandering in de armen te sluiten’. Het is eigenlijk een manier om verlies in de armen te sluiten’ (Wieseltier L. 2004, 105-106)

Transformatie

‘en zo stuiten we op het probleem waaraan alle doctrines van transformatie lijden, van heidense mythen over pastorale metamorfosen tot theologische visioenen van apocalyptisch messianisme. Het probleem is dat de transformatie voldoende discontinu moet zijn met zijn object om een verandering te markeren, maar voldoende continu met zijn object om als verandering te worden herkend. Is de continuïteit te groot, dan heeft er niets verlossends plaatsgevonden omdat de oude orde grotendeels dezelfde is gebleven; en is de discontinuïteit te groot, dan heeft er niets verlossends plaatsgevonden omdat er geen herkenbaar verband is tussen de oude en de nieuwe orde. Door vernietiging is nooit iets behouden. Een einde is geen verandering en verandering is geen einde. Het enorme prestige van de transformatiegedachte verdoezelt het feit dat deze koketteert met de incoherentie.

Zo moeten we concluderen dat verlies, wil het betekenis hebben, gedeeltelijk is: de hele wereld gaat nooit verloren, ook wanneer ons verdriet totaal is’ (Wieseltier L. 2004, 108-109).